ALISHER NAVOIY MEROSIDA NIKOH MAROSIMLARINING TARIXIY-MANBASHUNOSLIK TALQINI

Urolova Feruza Ankaboy qizi

Jizzax davlat pedagogika universiteti tayanch doktoranti

07.00.01 – O‘zbekiston tarixi

Annotatsiya. Ushbu tezisda Alisher Navoiyning “Layli va Majnun”, “Farhod va Shirin” hamda qisman “Hayrat ul-abror” asarlaridagi nikohga oid termin va marosimiy detallar XV asr ijtimoiy tarixini o‘rganishga xizmat qiluvchi bilvosita manbashunoslik materiallari sifatida tahlil qilinadi. Asosiy e’tibor sovchilik va nikoh muzokarasi, xonadon vakillarining ishtiroki, “nomzad”, “rasmu oyin”, “aqdu kobin”, “miyodi nikoh” va “jashn anjumani” kabi tushunchalarning tarixiy mazmunini aniqlashga qaratilgan. Tadqiqotda tarixiylik, xolislik, qiyosiy-tarixiy va kontekstual tahlil hamda ichki manba tanqidi tamoyillaridan foydalanildi. Tahlillar Navoiy matnlarida nikoh ikki shaxs o‘rtasidagi xususiy munosabat sifatida emas, balki xonadon, qarindoshlik guruhi, urfiy tartib va diniy-huquqiy rasmiylashtirish bilan bog‘langan bosqichli ijtimoiy jarayon sifatida aks etganini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, nikoh, sovchilik, aqd, kobin, nomzad, rasm-u oyin, to‘y, XV asr, tarixiy manba.

Abstract. This thesis analyzes marriage-related terminology and ceremonial details in Alisher Navoi’s “Layli and Majnun”, “Farhod and Shirin”, and, where relevant, “Hayrat ul-abror” as indirect source materials for the study of fifteenth-century social history. Particular attention is paid to matchmaking and marriage negotiations, the participation of household representatives, and the historical meanings of the terms “nomzad”, “rasmu oyin”, “aqdu kobin”, “miyodi nikoh”, and “jashn anjumani”. The study applies the principles of historicism and objectivity, comparative-historical and contextual analysis, and internal source criticism. The

analysis indicates that marriage in Navoi's texts is represented not merely as a private relationship between two individuals, but as a staged social process connected with the household, kinship group, customary practice, and religious-legal formalization.

Keywords: Alisher Navoi, marriage, matchmaking, marriage contract, kobin, nominee, custom and ceremony, wedding, fifteenth century, historical source.

Аннотация. В тезисе термины и обрядовые детали, связанные с браком в произведениях Алишера Навои «Лейли и Меджнун», «Фархад и Ширин» и, в необходимых случаях, «Хайрат ул-аброр», анализируются как косвенные источниковедческие материалы для изучения социальной истории XV века. Основное внимание уделено сватовству и брачным переговорам, участию представителей семьи, а также историческому содержанию понятий «nomzad», «rasmu oyin», «aqdu kobin», «miyodi nikoh» и «jashn anjumani». В исследовании применены принципы историзма и объективности, сравнительно-исторический и контекстуальный анализ, а также внутренняя критика источника. Анализ показывает, что в текстах Навои брак представлен не только как частное отношение двух лиц, но и как поэтапный социальный процесс, связанный с семьёй, родственной группой, обычными нормами и религиозно-правовым оформлением.

Ключевые слова: Алишер Навои, брак, сватовство, брачный договор, кобин, номзад, обычай и обряд, свадьба, XV век, исторический источник.

Oila va nikoh jamiyat hayotida qarindoshlik aloqalarini tartibga solish, avlod davomiyligini ta'minlash, xonadonlar o'rtasidagi munosabatlarni mustahkamlash hamda ijtimoiy mavqeni belgilashga xizmat qilgan tarixiy institutlardan hisoblanadi. Shu bois nikoh tarixini o'rganishda faqat fiqhiy-huquqiy asarlar yoki rasmiy hujjatlar bilan cheklanib qolmasdan, muayyan davrning ijtimoiy tasavvurlari, urfiy me'yorlari va ma'qullangan xulq shakllarini o'zida saqlagan badiiy-didaktik manbalardan ham tanqidiy foydalanish muhimdir. Alisher Navoiy merosi bu jihatdan alohida ahamiyat

kasb etadi. Uning asarlarida nikohga kirishish, juft tanlash, ota va qarindoshlarning ishtiroki, elchi yuborish, nikoh muddatini belgilash, aqd va kobin, to‘y majlisi hamda xonadon sha’ni kabi masalalarga oid ko‘plab termin va marosimiy detallar uchraydi. Biroq Navoiy dostonlarida tasvirlangan har bir voqeani XV asr Hirot yoki Movarounnahridagi kundalik oilaviy hayotning bevosita qaydi sifatida qabul qilish metodologik jihatdan to‘g‘ri emas. “Layli va Majnun” va “Farhod va Shirin” syujetlari Navoiydan oldingi Sharq adabiy an’analari bilan bog‘liq bo‘lib, ularda tarixiy-rivoyaviy va badiiy qatlamlar mavjud. Shuning uchun tarixchi uchun syujetning o‘zi emas, balki unda qo‘llangan davrga tushunarli terminlar, marosim detallari, qarindoshlik ishtiroki, muzokara shakllari va muallifning ijtimoiy baholari muhim manbashunoslik ahamiyatiga ega [1; 2].

Nikohning bosqichli ijtimoiy jarayon sifatidagi ko‘rinishi, ayniqsa, “Layli va Majnun” dostonida aniq kuzatiladi. Asarda nikoh masalasi faqat Qays va Laylining shaxsiy munosabati doirasida emas, balki ota, elchilar va xonadon vakillari ishtirokidagi muzokara shaklida namoyon bo‘ladi. Navfal tomonidan Laylining otasiga elchilar yuborilib, Qays bilan Laylining nikohini rasmiylashtirish taklif etiladi. Taklifda “qilsak ikov nikoh ishin rost” mazmunidagi murojaat bilan bir qatorda “rasmu oyin” va “aqdu kobin” tushunchalarining qo‘llanishi e’tiborlidir [2, 166-b.]. Mazkur epizodda nikoh tashabbusining ikki yosh o‘rtasidagi bevosita kelishuvdan xonadonlararo muhokama darajasiga ko‘tarilishi ko‘rinadi. Elchilarni qabul qilish, ular bilan majlis tashkil etish va nikoh taklifiga xonadon boshlig‘ining javob berishi nikoh muzokarasida vakillik va oila boshlig‘i mavqeining muhimligini anglatadi. Bu holatni XV asrdagi barcha ijtimoiy qatlamlar uchun o‘zgarmas qoida sifatida baholab bo‘lmaydi. Biroq Navoiy auditoriyasi uchun tushunarli bo‘lgan nikoh munosabatlari modeli sifatida u xonadon va qarindoshlik guruhining nikoh qaroridagi ishtirokini ko‘rsatadigan bilvosita tarixiy dalildir. Layli otasining qizning boshqa kishiga “nomzad” qilinganini ta’kidlashi ham alohida ahamiyatga ega [2, 167-b.]. “Nomzad”

atamasi nikoh rasmiylashtirilishidan oldin muayyan kelishuv yoki nikohga mo‘ljallash bosqichi mavjudligi haqidagi tasavvurni ifodalaydi.

Dostondagi “rasmu oyin”, “aqdu kobin” hamda “nomzad” tushunchalarining bir kontekstda uchrashi nikohning marosimiy va diniy-huquqiy tomonlarini farqlash imkonini beradi. “Rasmu oyin” birikmasi urfiy tartib, odat va marosimiy amaliyotga ishora qilsa, “aqd” nikohning huquqiy-diniy jihatdan mustahkamlanishini anglatuvchi termin sifatida namoyon bo‘ladi. “Kobin” atamasining aqd bilan birga tilga olinishi ham nikohning rasmiylashtirilishi bilan bog‘liq terminologik qatlam mavjudligini ko‘rsatadi [2, 166-b.]. Ushbu tushunchalarni faqat badiiy bezak sifatida baholash ularning manbashunoslik imkoniyatini toraytiradi. Aksincha, ularni davr muhitida shakllangan nikoh tasavvurlarining leksik ifodasi sifatida ko‘rish maqsadga muvofiq. Navoiy matnida urfiy “rasm-u oyin” bilan diniy-huquqiy “aqd-u kobin”ning yonma-yon qo‘llanishi nikohning ijtimoiy tan olinishi bir necha o‘zaro bog‘liq omil bilan ta’minlanganini anglatadi. “Nomzad” tushunchasi esa ana shu rasmiylashtirishdan avvalgi ijtimoiy kelishuv qatlamini ifodalash imkonini beradi. Shu tariqa mazkur terminlar ketma-ket tahlil qilinganda nikoh oldi kelishuvi – marosimiy tayyorgarlik – diniy-huquqiy rasmiylashtirish kabi o‘zaro bog‘langan bosqichlar haqidagi tasavvur shakllanadi.

“Layli va Majnun”ning boshqa bir epizodi nikohga tayyorgarlikning vaqt va tashkiliy jihatdan ham muayyan bosqichlarga ega ekanini ko‘rsatadi. Majnunning otasi masalani yolg‘iz hal qilmay, o‘z “heshami ulug‘lari” bilan maslahatlashib, Navfal huzuriga boradi. Tomonlarning kelishuvidan so‘ng “Miyodi nikoh topdi ta’yin”, ya’ni nikohning muddati belgilanadi [2, 232–234-b.]. “Miyodi nikoh” tushunchasi nikohning oldindan belgilangan va unga tayyorgarlik ko‘riladigan voqea sifatida tasavvur etilganini ko‘rsatuvchi muhim terminologik dalildir. Shundan keyingi to‘y bilan bog‘liq izohlarda kuyovni yasatish, “jashn anjumani” – to‘y majlisi, nikoh paytida imom va duo bilan bog‘liq marosimiy detallar qayd etiladi [2, 368-b.]. Bu unsurlar

nikohning faqat aqd bilan cheklanmaganini, uning jamoaviy-marosimiy namoyon bo‘lish shakli ham mavjudligini ko‘rsatadi. Ayniqsa, “miyodi nikoh”dan “jashn anjumani”gacha bo‘lgan terminologik ketma-ketlik nikohning tayyorgarlik va rasmiylashtirish jarayoni haqidagi tasavvurni yanada aniqlashtiradi.

Nikohning xonadonlararo va ijtimoiy ahamiyati “Farhod va Shirin”dagi ayrim lavhalar bilan qiyoslanganda yanada ravshanlashadi. Asarda Xusravning nikoh masalasiga murojaati hukmdor xonadoni davomiyligi va voris masalasi bilan bog‘lanadi. Xusrav “bir xalaf qoyim maqomi” zarurligini anglab, munosib juft izlashga kirishadi va boshqa mamlakatlarga xabarchilar yuboradi [1, 312–313-b.]. Shirin haqida ma’lumot berilganda uning nasabi, fazilatlari va ijtimoiy maqomiga alohida urg‘u berilishi yuqori tabaqa nikohida juft tanlash shaxsiy mayldan tashqari nasab va mavqe bilan ham bog‘liq bo‘lganini ko‘rsatuvchi normativ tasavvur sifatida e’tiborlidir [1, 313–315-b.]. Maslahatgo‘yning masalani kuch bilan emas, “risolat” – elchilik yo‘li bilan hal etishni tavsiya etishi esa nikoh muzokarasida vakillik va xonadonlararo aloqa shaklining yana bir badiiy ifodasidir [1, 315–316-b.]. Biroq hukmdor xonadoniga oid ushbu modelni oddiy aholi nikoh amaliyotiga ko‘chirish mumkin emas. “Layli va Majnun” bilan qiyosiy tahlil Navoiy asarlarida nikohning qarindoshlik, xonadon obro‘si, ijtimoiy maqom hamda ayrim holatlarda sulolaviy manfaatlar bilan tutashgan institut sifatida tasavvur qilinganini ko‘rsatadi.

XULOSA

Alisher Navoiy asarlaridagi nikohga oid ma’lumotlarning tarixiy-manbashunoslik tahlili nikohni bir martalik shaxsiy kelishuv emas, balki bir necha o‘zaro bog‘langan ijtimoiy, marosimiy va diniy-huquqiy bosqichlardan iborat jarayon sifatida o‘rganish imkonini beradi. “Layli va Majnun”dagi sovchilik va elchilik, xonadon boshlig‘ining javobi hamda “nomzad” tushunchasi nikoh oldi muzokarasi va kelishuv bosqichini ko‘rsatsa, “rasmu oyin” va “aqdu kobin”ning yonma-yon qo‘llanishi nikohning urfiy-marosimiy va diniy-huquqiy jihatlari o‘zaro bog‘langanini

anglatadi. “Miyodi nikoh”ning belgilanishi, kuyovni tayyorlash va “jashn anjumani” bilan bog‘liq qaydlar esa nikohning oldindan tashkil etiladigan va jamoa ishtirokida namoyon bo‘ladigan hodisa sifatidagi xususiyatlarini yoritadi. Navoiy dostonlarini XV asr Hirot va Movarounnahr aholisining real nikoh amaliyotiga bevosita tenglashtirish mumkin emas; ularning tarixiy qiymati davrga tushunarli bo‘lgan nikoh terminlari, marosim detallari, xonadon va qarindoshlik guruhlarining ishtirok modeli hamda ijtimoiy-axloqiy tasavvurlarni saqlaganidadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma tomlik. 8-jild: Xamsa. Farhod va Shirin. – Toshkent: Fan, 1991.

2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma tomlik. 9-jild: Xamsa. Layli va Majnun. – Toshkent: Fan, 1992.

3. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma tomlik. 7-jild: Xamsa. Hayrat ul-abror. – Toshkent: Fan, 1991.

4. Sirojiddinov Sh., Yusupova D., Davlatov O. Navoiyshunoslik. 1-kitob. – Toshkent: Tamaddun, 2018. – 520 b.

5. Alisher Navoiy ijodiy merosining bashariyat ma’naviy-ma’rifiy taraqqiyotidagi o‘rni: IV an’anaviy xalqaro ilmiy konferensiya materiallari. – Navoiy, 2021.